

DOI 10.26886/2414-634X.3(22)2018.9

UDC: 378.147:371.13(477)(09)

**FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF UNIVERSITY LECTURE
SKILLS IN THE NATIONAL PEDAGOGICAL THOUGHT OF THE 60'S
AND 70'S, THE XIX CENTURY**

O. A. Mishchenko

Skovoroda Kharkiv State Pedagogical University, Ukraine, Kharkiv

The article reveals the peculiarities of the development of the idea of lecturer skills of teachers of higher educational institutions in the pedagogical thought of the 1960's and 70's. The work of the best representatives of the national pedagogy in the studied period concerning the significance of lectures as the dominant method in higher education of that period, and their place in the educational process is analyzed, also organization and quality. The requirements of the scientific community for the professors as speakers of the "living word" as the mentors of youth, from which the level of teaching at universities was dependent, was described.

Keywords: lecture, lecturer skill, lecture system, teaching activity, classroom reading.

Мищенко О. А. Особливості розвитку ідеї лекторської майстерності викладачів ВНЗ у вітчизняній педагогічній думці 60–70-х рр. ХІХ століття/ Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Україна, Харків.

У статті розкриваються особливості розвитку ідеї лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів у педагогічній думці 60–70-х рр. ХІХ століття. Аналізується публіцистичний доробок кращих представників вітчизняної педагогіки досліджуваного періоду щодо значення лекцій як

домінуючого методу в університетській освіті зазначеного періоду, їх місця у навчально-виховному процесі, якості організації та проведення. Схарактеризовано вимоги наукової громадськості до професорів як носіїв «живого слова», як наставників молоді, від яких залежав рівень викладання в університетах.

Ключові слова: лекція, лекторська майстерність, лекційна система, викладацька діяльність, аудиторні читання.

Постановка проблеми. Стрижнем сучасних демократичних перетворень, що відбуваються в Україні, є звернення до людини, її природи, внутрішнього світу, її цінності та унікальності. У свою чергу це визначає пріоритетні напрями розвитку науки й освіти, серед яких провідним є підвищення якості підготовки професійних кадрів, здатних до творчої праці й професійного розвитку.

Серед низки важливих завдань у цій площині неабиякого значення набуває майстерне володіння живим словом викладачів вищих навчальних закладів України як одним з головних засобів переконання, взаєморозуміння, встановлення у спілкуванні позитивних емоційних контактів, що загалом відіграє значну роль у оптимальному впливі на особистість студента.

У пошуках нових шляхів наукового розв'язання вказаної проблеми варто звернутися до вивчення й переосмислення історико-педагогічного досвіду минулого, в якому розглядалися різноаспектні питання лекторської майстерності. Особливо цікавим для діалогу з сучасністю, з огляду на проблему дослідження, є педагогічна думка 60–70-х рр. XIX століття, оскільки в цей період характерною особливістю суспільного розвитку країни були ідеї національно-культурного відродження, відбувалися суттєві реформаційні зміни й перетворення в

усіх галузях, зокрема відбувалося обговорення і прийняття нового університетського статуту.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Установлено, що порушене питання лише побічно висвітлювалося у дослідженнях, предметом аналізу яких були: питання становлення та розвитку вищих навчальних закладів в Україні у різні історичні періоди (Друганова О., Зеленська Л., Микитюк О., Посохов С., Сухомлинська О. та ін.); проблема організації університетської освіти в цілому й лекційної зокрема, часові межі періоду – друга половина XIX – початок XX століття (Василейський С., Осова О. та ін.); творча спадщина видатних професорів-науковців, що викладали у вищих навчальних закладах, у період, що досліджується (Кін О., Микитюк В., Мартиненко І. та ін.).

Формулювання цілей статті. Схарактеризувати особливості розвитку ідеї лекторської майстерності викладачів вищих навчальних закладів у вітчизняній педагогічній думці 60–70-х рр. XIX століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз історико-педагогічних джерел дозволяє стверджувати, що 60–70-ті роки XIX ст. у розвитку досліджуваного феномена позначилися підвищенням інтенсивності наукового життя, ростом кількості друкованих видань. Зауважимо, що на сторінках багатьох фундаментальних праць та окремих статей того часу чільне місце посіла проблема удосконалення організації вітчизняних університетів, пошуку кращих методів організації навчального процесу в них тощо [1, с. 414-415]. У переліку діячів, у статтях яких порушувались питання університетського викладання в цілому й лекційної майстерності зокрема, варто назвати Толстого Л., Пирогова М., Сергеевича В., Срезневського І., Варединова М., Герасимова В. та інших.

Проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що одним із центральних питань, що активно обговорювалося названими науковцями, стала пануюча в університетах того часу лекційна система викладання. Враховуючи позицію Толстого Л., Пирогова М., Сергеевича В., Срезневського І., Варадинова Н., Герасимова В. та інших щодо зазначеного вище питання (лекційної системи), варто поділити дописувачів на таких, що активно підтримували існуючу в університетах практику лекційного викладання, і тих, хто виступав за необхідність її докорінного реформування – скорочення обсягу лекційних читань і навіть за їх повне скасування.

Установлено, що супротивником існуючої лекційної системи викладання в університетах того часу виступав Толстой Л. Наголосимо, що у статті «Виховання та освіта» (1862 р.) просвітянин називав сучасні йому університети, як російські так і європейські, «настільки ж потворними, як і монастирські школи» [2, с. 37]. Показово, що відомий письменник, критикуючи в цілому організацію вітчизняних університетів, негативно оцінював як зміст освіти в них, так, особливо, методи викладання, що використовувалися у вищій школі того часу. Серед недоліків Толстой Л. називав заздалегідь визначене, примусове для майбутнього студента «коло знань». Майже завжди з точки зору студентів, за визначенням Толстого Л., лекції становили порожню формальність, необхідну тільки з огляду на іспит. Більшість студентів протягом курсу не займалися своїми предметами, віддаючи перевагу стороннім, програма яких визначалася гуртками, в які вони потрапляли [2, с. 50]. Думки про професорів у студентських колах, як зазначав Толстой Л., існували такі: один – абсолютно дурний, казали про професора, хоч і трудівник; інший – відстав від науки, хоча й був здатний; третій – нечистий на руку; четвертий – посміховисько роду людського, протягом 30 років «читав потворною мовою написані свої

записки»; і щасливий той університет, в якому на «50 професорів був хоч один такий, якого шанували і любили студенти» [2, с. 51].

Толстой Л. у статті «Виховання і освіта» вказував, що головне зло лекційного методу полягало у тому, що «при ньому ми маємо, з одного боку, авторитарність, зарозумілість і гордовитість» професорів, з іншого боку, – пасивність слухачів-студентів, які були зобов'язаними протягом усієї лекції «мовчати, навіть якщо в душі вони не погоджувалися з ним (професором) або знаходили його лекції дійсно поганими». «Як тільки професор був призначений, він починав читати, і якби він був дурний від природи, чи став дурним під час обіймання своєї посади; відстав абсолютно від науки; був негідною за характером людиною – він продовжував читати, поки продовжував жити, і не існувало для студентів ніякого засобу висловити своє незадоволення. Крім того, той матеріал, який читав професор, залишався таємницею для усіх, окрім студентів» [2, с. 46]. На думку дослідника, «таїнство» університетського викладання полягало у тому, що «90 зі 100 курсів, якби вони були надруковані, не витримали нашої нерозвиненої літературної критики» [2, с. 46]. «Чому неодмінно потрібно читати, а не дати студентам до рук добру книгу, власну або чужу, одну чи дві, або десять добрих книг?» – запитував Толстой Л. «Я знаю себе і багатьох інших, які не становлять виняток, але загальне правило – ті, що при усному викладі нічого не розуміють, розуміють добре тільки тоді, коли спокійно вдома читають книгу» [2, с. 46]. На думку просвітника, «мовленнєвий виклад» мав би значення тільки за такої нагоди, коли студенти мали б право опонувати, й лекція носила розмовний характер, а не тяжіла до вигляду уроку. Остаточний висновок Толстого Л. щодо лекцій, як вказував Василейський С., нищівний: «За нинішнім порядком читання, лекції постають лише кумедним обрядом,

який не має жодного сенсу, й особливо курйозний із-за важливості, якою він наділяється» [3, с. 118].

Серед тих, хто виступав проти пануючої у вітчизняних університетах практики лекційного викладання, був і Варадинов М. У статті «Необхідність реформи у нашому університетському викладанні» (1870 р.), дописувач стверджував, що лекції професора «не містять у собі, та й не можуть містити через зростаючу нестачу часу, усіх тих даних, які дає будь-який підручник, призначений для студентів» [4, с. 1]. Слухання лекцій, за зауваженням Варадинова М., було пов'язано із великою і марною втратою часу на організаційні моменти, весь цей час студенти могли б, з безсумнівною користю, використати на вивчення свого предмету за підручником [4, с. 3].

Пропонуючи істотно скоротити систему лекційного викладання в університетах, Варадинов М. вбачав правильною таку схему організації університетських занять: на першій лекції професор знайомив би слухачів із тим підручником, який, на його думку, необхідний. Потім призначав одну лекцію на два тижні і пропонував студентам доставляти йому стислі письмові нотатки щодо непорозумінь й сумнівів, які вони зустрінуть при вивченні науки за підручником. Ці непорозуміння й сумніви професор мав роз'яснювати на лекції. Отже, лекторська майстерність викладача вищої школи, на думку Варадинова М., полягала в умінні організувати навчально-пізнавальну діяльність студентів, навчити їх «самостійно, розумно й свідомо» працювати на заняттях і вдома, «міркувати над своїми поясненнями»; спрямувати їхню роботу на самостійне вивчення науки, на вміння ставити запитання та шукати на них відповіді тощо [4, с. 4-5].

Наголосимо, що про значущість уміння організовувати самодіяльність студентів писав і видатний науковець, професор

Харківського й С. Петербурзького університетів Срезневський І. У статті «Про наукові вправи студентів. (Лист з приводу записки професора Дройзена)» (1869 р.), науковець стверджував, що «не можна не бажати, щоб наші університети укріплювались у своєму впливі на ґрунтовну самодіяльність юнацтва» [5, с. 247]. Науковець у дослідженні використовував нагоду «висловити, як студент старого часу, від себе і своїх товаришів, подяку викладачам, вже померлим, та все ще живим у пам'яті вихованців» [5, с. 247]. Серед заporук лекторської майстерності Срезневський І. виділяв методи, якими користувалися його взірцеві викладачі, а саме: 1) «видавати дуже стислий огляд курсу читань до його початку (із вказаними джерелами, найбільш важливими працями знаних науковців»; 2) сприяти тому, щоб слухачі не почувалися «гостями» на лекціях (мали готуватися до них заздалегідь, користуючись виданими викладачем оглядовими посібниками, словниками, енциклопедіями, показниками тощо; бути готовими відповідати на питання лектора); 3) створювати контакт викладача із аудиторією у «вирішенні спірних питань та сумнівів кожного зі слухачів», зводячи матеріал читання, «поясненнями професора, у єдине ціле»; 4) до читань професора, які потребували перекладу письменників (латинська словесність), студентам пропонувалось вказати та аргументовано пояснити доречність використання різних тотожних виразів рідної мови [5, с. 250-251].

Свідченням лекторської майстерності викладача вищої школи, на переконання Варадинова М., виступало оприлюднення лекційного курсу, що повинен був відповідати вимогам науки, збагачувати й розвивати її. Такий курс, на думку дописувача, повинен бути схвалений факультетом і надрукований. Викладач, який не встиг обробити свій курс так, щоб з ним з'явитися перед судом науки, на думку дослідника, не мав права читати лекції за своїми записками, а мав читати їх за

відомим підручником, який посів уже в науці чільне місце. Аналіз статті «Необхідність реформи у нашому університетському викладанні» свідчить, що чільне місце в обґрунтуванні власної позиції щодо реформування організації університетських занять посіли й роздуми автора з приводу значущості «живого слова» як ознаки лекторської майстерності професора для його слухачів. Так, Варадинов М. визнавав, що добре викладена лекція захоплює студента, розпалює в ньому любов до предмету й спонукає серйозно займатися ним. А отже, має більш суттєвий вплив, ніж мертва друкована буква [4, с. 7].

У переліку супротивників існуючої в університетах лекційної системи викладання слід назвати й Герасимова В., який упродовж 70-х рр. XIX ст. неодноразово виступав з протестом проти неї у чисельних виданнях, зокрема у «Педагогічному Збірнику». Невдалим було подання до «Вітчизняних записок», які критично поставились до його міркувань, назвавши їх «помилковими» [6, с. 2-8]. Пройшовши довгий бюрократичний шлях, доробок Герасимова В., метою якого, за словами автора було «пояснити помилковість напрямку академічної системи викладання та її недоліки, що виникають від традиційного надання переваги усному викладанню науки перед письмовим, і вказати на можливість уникнути всіх недоліків за допомогою системи, заснованої на самостійному читанні курсів учнями під контролем й за допомоги викладачів» [6, с. 5.] дійшов до свого читача у 1879 р. та викликав неабиякий резонанс. Зібравши та проаналізувавши усі точки зору щодо значущості лекційного викладання в школах того часу, Герасимов В. зробив висновок про те, що учні всіх закладів та особи, чия діяльність не була пов'язана з викладанням, поділяли та підтримували його думку. На противагу, ті, що навчали самі, також майже без винятку, поставились до неї вороже. Особи, що навчають, як писав Герасимов В., відносяться до лекцій, як до своєї нагальної праці. Для

них визнати марність лекцій – значить визнати свою марність, а тому вони намагаються вишукувати докази необхідності лекцій, висловлюючи «тільки платонічне ставлення до питань практичної важливості, в яких не можна знайти серйозних заперечень проти цього погляду» [6, с. 5]. На основі усіх звинувачень, висловлених проти скасування лекційної системи, що були оприлюднені у різних формах (критика, фейлетони тощо), Герасимов В. побудував свою власну систему удосконалення організації університетського викладання, яка була подана ним у брошурі «Усунення читання лекцій в академічній або університетській системі викладання наук» (1881 р.).

У контексті аналізу досліджуваного явища увагу передусім привертають роздуми автора щодо впливу «живого слова» як ознаки професійної майстерності професорів на формування знань студентів. Так, ретельно проаналізувавши історію становлення та розвитку вищої освіти в історії людства (від античності до сучасності), Герасимов В. стверджував, що академічний спосіб викладання «не відповідає ні існуючій в нинішній час потребі у різних засобах навчання, ні тій користі, яка привноситься на практиці науковою літературою, і не може бути визнаний доцільним» [6, с. 5]. «Живе слово» і письмовий виклад науки, на думку дописувача, «є задовільним і необхідним тільки на своєму місці: там, де потрібно пробудити почуття слухачів, де необхідно дати цим почуттям рішучий вплив у певному напрямку, як, наприклад, в промові полководця перед битвою або в промові адвоката, там живе слово зі своїми атрибутами – екзальтацією, мімікою та інтонацією голосу – буде мати перевагу». «Але там, де потрібно мислити науково, ці атрибути не можуть мати значення; там спокійний письмовий виклад постає доречним і достатнім», – наголошував Герасимов В. [6, с. 11]. Дописувач стверджував, що в академічній системі викладання вплив на почуття учнів за допомогою живого слова

з метою пробудження в них любові до науки і праці ставиться на перший план завдяки традиції. І, таким чином, у системі викладання, яка має виключно науково-освітню мету, цей засіб придатний для формального, виховного, емоційного впливу. Виховання ж, зазначав дослідник, не складає прямої мети вищих навчальних закладів, але воно є, в тому чи іншому вигляді, неминучим результатом будь-якої виконуваної людиною праці, а в даному випадку – праці з вивчення науки. На правильній постановці цієї праці і має ґрунтуватися виховний вплив системи. Отже, «живе слово» разом з особистістю викладача, як стверджував Герасимов В., дійсні при навчанні як виховні засоби, тільки на своєму місці – як доповнення до праці учня, і майже не мають значення, поставлені в протилежному значенні [6, с. 12]. Цікавим є той факт, що незадовільні результати лекційної системи, на переконання Герасимова В., не могли бути роз'яснені ні лінощами учнів, ні браком їх розвитку, ні браком талановитих лекторів.

У площині аналізу досліджуваного явища привертають увагу також роздуми Герасимова В. щодо впливу на якість підготовки студентської молоді таких вмінь і якостей у викладачів вищих навчальних закладів як «красномовний і талановитий виклад». На переконання дописувача, найбільші успіхи навчання бувають не у викладачів, що відрізняються талановитим і красномовним викладом, а у викладачів, що відрізняються строгістю вимог до учнів. Красномовний і талановитий виклад, стверджував дописувач, заохочує до слухання, як до приємного і легкого проведення часу, але звідси ще «далеко до глибини розуміння науки і до суттєвої користі її вивчення» [6, с. 11]. На його переконання, вельми часто саме викладачі красномовні і навіть талановиті абсолютно «порожні» і, навпаки, багато справді вчених людей є поганими лекторами. Герасимов В. зауважував, що ставити в залежність від одного таланту лектора всю складність навчання –

явище надто одностороннє. Наскільки великим не був би талант, для успіху його дії потрібні відповідні ґрунт і середовище. Ці ґрунт, тобто стан самих слухачів, і середовище, тобто обставини, за яких відбувається їхнє мислення на лекції, – і мають першорядне значення» [6, с. 22].

Красномовний і талановитий виклад науки, який здається захопливим і абсолютно зрозумілим, супроводжується приємним голосом, музичними його інтонаціями, красивими жестами, натхненням обличчя, як ідеал справжньої лекції, на думку Герасимова В., не може порушити у слухача ніякі інші почуття, окрім почуттів насолоди, які створюються будь-якою гармонією, подібно до насолоди співом, музикою. Звідси, як писав дослідник, може виникнути безпосередньо тільки потреба в насолоді такого типу, тобто не потяг до вивчення науки, а потреба слухання красномовного і натхненного її викладу, подібно до того, як з відвідування опери виникає потреба в слуханні співу, не прагнення до вивчення музики. Такий результат тільки і можна отримати від ефектних лекцій, замість передбачуваного інтересу до науки. Фрази на кшталт: «він хоча і не багато знає, але добре читає, – його можна послухати», «він багато знає, хоча і погано читає, – його не варто слухати», якими оцінювались лектори, вказували, що такий результат і справді часто виходить. Він саме і становить той привид, за яким женеться існуюча система, бажаючи досягти інтересу до науки і прагнення учня «самому йти далі». Насправді, при такій постановці навчання, писав Герасимов В., наука відходила на задній план, а на перший виступала особистість лектора; а учневі прищеплювалася спекулятивна мета найдрібнішої якості. Таким чином, за самим принципом, захоплююче красномовство на науковій лекції, яке полонило б активно і змушувало б слухачів забути, що вони

займаються вивченням науки, не може бути визнано доцільним [6, с. 32].

Проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що у переліку тих, хто надав перевагу самоосвіті перед вченням з живого слова, був видатний хірург, попечитель Одеського, згодом Київського навчальних округів, громадський діяч Пирогов М. Наголосимо, що проблемі організації університетів в цілому й лекційної системи зокрема педагог присвятив цілу низку публікацій. Серед них у межах 60–70-х рр. привертають увагу наступні: Листи з Гейдельберга (I, III) в літературе – 1, 3, стаття «З приводу занять російських учених за кордоном» (1863 р.).

Нищівними виступали характеристики лекційного методу Пироговим М. «У Німеччині, систематичний виклад наук на лекціях за посібниками, записками, зошитами зустрічається, як один із середньовічних звичаїв... у нас, в університетах, це майже загальноприйнятий спосіб», – писав Пирогов М. [7, с. 115]. На його глибоке переконання, систематичне лекційне викладання було необхідним до введення книгодрукування для тих наук, з якими не можна було познайомитися з одних книг і посібників.

Зазначимо, що, на відміну від Герасимова В., Пирогов М. позитивно оцінював лекції викладачів, які володіли особливим даром слова, вважав їх бажаними. «Дія голосу, тобто живої мови, на аудиторію дуже помітна, коли викладач має дар слова і коли він хоче не тільки переконувати, але ще й хвилювати і вражати своїх слухачів» [7, с. 118].

Проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що ідею лекторської майстерності Пирогов М. розглядав також й у контексті міри участі професорсько-викладацького складу в обговоренні

актуальних соціально значущих проблем того часу. «Бажання професорів торкнутися найбільш життєвих сторін сучасного і цим впливати на аудиторію не тільки науково, але й морально», – наголошував видатний просвітянин у статті «Листи з Гейдельберга (I)» [9, с. 385-386].

Отже, Пирогов М. вважав, що той, хто хотів зробити щось путнє і для науки і для аудиторії, той неодмінно мав обрати заздалегідь один відділ – зосередитись, не розпливаючись, на головному – добирати під власні сили. Педагог наголошував, що потрібно «одухотворення, щоб не потрапити в руки наших непримиренних ворогів – апатії і відсталості в науці. Нема чого боятися ні однобічності, ні вузькості погляду, ні дріб'язковості. Це все звинувачення а рїогї» [7, с. 112-113].

Виявлено, що Пирогов М. надавав перевагу тим викладачам, які володіли методикою викладання. «Будь професор хоча б німий, та навчи прикладом, на ділі, справжньому методу заняття предметом – він для науки і для того, хто хоче займатися наукою, був би дорожче найкрасномовнішого оратора» [7, с. 113].

Проведений науковий пошук свідчить, що на захист існуючої практики лекційного викладання виступив викладач юридичних наук Московського університету Сергєєвич В. У статті «Про університетське викладання». (З приводу думок висловлених Пироговим М.)» (1865 р.), дописувач стверджував, що Пирогов М., віддавав перевагу самоосвіті перед навчанням з живого слова. Так, заперечення Пирогова М. проти навчання з живого голосу, на думку Сергєєвича В., показували тільки, що для нього, науковця, який вже відбувся, пройшов час навчання: він знав, що професор повинен говорити, і, якщо чув інше, починав подумки заперечувати йому. Зовсім інакше, як зазначав дослідник, відноситься до лекції справжній слухач – студент. Він ще не має

відомостей з предмету, який викладається, й тому не може заперечувати. Сергеевич В, цитуючи Пирогова М.: «взагалі кажучи, я готовий визнати який завгодно вплив, навіть магічний», голосу, тільки не хрипливого, без покашлювань, без різних вигуків, але таких голосів справді не дуже багато» – на практиці, з трьох голосів, швидше знайдуться такі, що заколихають, ніж пожвавлять слухача». Що не всі викладачі обдаровані однаковим вмінням володіти увагою своїх слухачів, Сергеевич В. абсолютно погоджувався з просвітником [10, с. 52].

Піддавав сумніву Сергеевич В. й вислів Пирогова М. на адресу професорів реальних наук: «віртуоза можна слухати і німого». Називаючи це порівняння невірним, Сергеевич В. пояснював, що воно виникло внаслідок змішування двох різних понять – слухати і вчитися. Слухати німого віртуоза дійсно можна, а вчитися у нього неможливо. Відомо, що швидше навчить музикант, який грає посередньо, але знає музику і добре вміє передавати свої відомості, ніж першорядний артист, але позбавлений дару пояснювати [10, с. 54-55].

Наголосимо, що до проблеми удосконалення викладання у вітчизняних навчальних закладах в цілому й лекційного зокрема долучалися представники різних відомств. Так, у 1868 р. у журналі «Педагогічний збірник» була надрукована стаття відомого військового теоретика того часу Леєра Г. «Головні характеристичні риси навчально-виховної системи у французьких й пруських військових училищах порівняно з нашою», в якій автором було порушено питання значення лекцій, їх роль у формуванні освіченого офіцера. Установлено, що мету лекцій Леєр Г. убачав у тому, щоб «розпалити, розворушити, зацікавити і змусити таким чином учня самого йти далі» що на його думку було важливіше за все [6, с. 13-14]. Ця мета, стверджував дописувач, досягається саме академічним викладанням,

тобто аудиторним читанням талановитих, відбірних лекторів. Зауважмо, що науковець, визнаючи талановитість лектора «усепереможною condition sine qua non (неодмінною умовою)», в той же час, для успіху їх, пропонував ряд примусових заходів, прийнятих у французькій навчальній системі. Один з цих заходів, як підкреслював опонент Леєра Г. Герасимов В., полягав у тому, щоб учні не мали повних керівництв, а тільки конспекти, які вони повинні були поповнювати на лекції. «Цей захід схиляється до того, щоб знищувати навіть і можливість навчатися інакше, як слуханням лекцій», – писав Герасимов В. [6, с. 15].

Висновки з даного дослідження. Таким чином, проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що 60–70-ті рр. ХІХ ст. характеризувалися посиленням уваги передової педагогічної громадськості та науковців до лекційної системи викладання у вищих навчальних закладах, активним розвитком наукових досліджень, у яких проблема лекторської майстерності досліджувалася в різних напрямках. Постаючи у тісному взаємозв'язку із ставленням до лекційної системи, яка, де-юре, займала домінуючі позиції, проте, де-факто, вважалася «кумедним обрядом», що не відповідав сучасним потребам, лекторська майстерність викладача вищої школи все більше полягала в умінні організувати навчально-пізнавальну діяльність студентів, за доповненням особистісного прикладу професора, виняткового дару володіння «живим словом», керування увагою аудиторії тощо.

Література:

1. *Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения (1802–1902) / Сост. С. В. Рождественский. – СПб.: Изд. МНП, 1902. – 785 с.*

2. Толстой Л. Н. *Воспитание и образование / Л. Н. Толстой // Собрание сочинений в 22-х томах. – М.: Художественная литература, 1983. Т. 16. – С. 37–118.*
3. Василейский С. М. *Лекционное преподавание в высшей школе. Краткий исторический очерк его, психолого-педагогические основы и общая методика / С. М. Василейский. – Горький: ГПИ им. М. Горького, 1959. – 271 с.*
4. Варадинов В. *Необходимость реформы в нашем университетском преподавании / В. Варадинов // ЖМНП. – 1870 (июль). – Ч. СХLX. – С. 1–18.*
5. Срезневский И. *О научных упражнениях студентов (Письмо по поводу записки профессора Дройзена) / И. Срезневский // ЖМНП. – 1869 (ноябрь). – Ч. СХLVI. – С. 247–265.*
6. Герасимов В. *Устранение чтения лекций в академической или университетской системе преподавания / В. Герасимов. – СПб.: Тип. Р. Голике, 1881. – 92 с.*
7. Пирогов Н. И. *По поводу занятий русских ученых за границу / Н. И. Пирогов // ЖМНП. – 1863 (декабрь). – Ч. СХХ. – С. 109–128.*
8. Пирогов Н. И. *Письма из Гейдельберга 3 / Н. И. Пирогов // Избранные педагогические сочинения / Сост. А. Н. Алексюк, Г. Г. Савенок; Акад. пед. наук СССР. – М.: Педагогика, 1985. – С. 403–408.*
9. Пирогов Н. И. *Письма из Гейдельберга 1 / Н. И. Пирогов // Избранные педагогические сочинения / Сост. А. Н. Алексюк, Г. Г. Савенок; Акад. пед. наук СССР. – М.: Педагогика, 1985. – С. 385–389.*
10. Сергеевич В. И. *Об университетском преподавании. По поводу мнений высказанных Н. И. Пироговым / В. И. Сергеевич // Московские университетские известия. – 1865. – № 2. – С. 45–64.*

References:

1. *Istoricheskii obzor deiatelnosti Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia (1802–1902) / Sost. S. V. Rozhdestvenskii. – SPb.: Izd. MNP, 1902, – 785 s.*
2. *Tolstoi L. N. Vospitaniie i obrazovaniie / L. N. Tolstoi // Sobraniie sochinenii v 22-kh tomakh. – M.: Khudozhestvennaia literatura, 1983. V. 16. – P. 37–118.*
3. *Vasileyskii S. M. Lektsionnoie prepodavaniie v vysshei shkole. Kratkii istoricheskii ocherk iego, psikhologo-pedahohicheskiie osnovy i obshchaia metodika / S. M. Vasileyskii. – Gorkii: GPI im. M. Gorkogo, 1959. – 271 s.*
4. *Varadinov V. Neobkhodimost reformy v nashem universitetskom prepodavanii / V. Varadinov // ZHMNP. – 1870 (iyul). – V. CXLX. – P. 1–18.*
5. *Sreznevskii I. O nauchnykh uprazhneniiakh studentov (Pismo po povodu zapiski professora Droizena) / I. Sreznevskii // ZhMNP. – 1869 (noyabr). – V. CXLVI. – P. 247–265.*
6. *Herasimov V. Ustraneniie chteniia lektsii v akademicheskoi ili universitetskoii sisteme prepodavaniia / V. Herasimov. – SPb.: Tip. R. Golike, 1881. – 92 s.*
7. *Pirohov N. I. Po povodu zanyatii russkikh uchenykh za granitseiu / N. I. Pirohov // ZhMNP. – 1863 (dekabr). – V. CXX. – P. 109–128.*
8. *Pirohov N. I. Pisma iz Heydelberha 3 / N. I. Pirohov // Izbrannyye pedahohicheskiie sochineniia / Sost. A. N. Aleksiuk, H. H. Savenok; Akad. ped. nauk SSSR. – M.: Pedahohika, 1985. – P. 403–408.*
9. *Pirohov N. I. Pisma iz Heydelberha 1 / N. I. Pirohov // Izbrannyye pedahohicheskiie sochineniia / Sost. A. N. Aleksiuk, H. H. Savenok; Akad. ped. nauk SSSR. – M.: Pedahohika, 1985. – P. 385–389.*
10. *Serheievich V. I. Ob universitetskom prepodavanii. Po povodu mnenii vyskazannykh N. I. Pirohovym / V. I. Serheievich // Moskovskiie universitetskiie izvestiia. – 1865. – № 2. – P. 45–64.*